

JA-YOUNG CHE

ΟΙ ΦΕΥΓΟΝΤΕΣ ΣΤΟΝ ΑΝΔΟΚΙΔΗ Ι, 80 ΚΑΙ Ι, 107

Αυτό τον καιρό ενδιαφερόμουν για τους νόμους σχετικά με την ανθρωποκτονία στην αρχαία Αθήνα. Το θέμα στο άρθρο αυτό είναι για μια σημασία του ρήματος *φεύγω* το οποίο χρησιμοποιείται στους νόμους σχετικά με την ανθρωποκτονία. Οι ερευνητές γενικά ερμηνεύουν το ρήμα αυτό ως «εξορίζομαι» και τη μετοχή του *φεύγοντες* ως «εξοριζόμενοι». Το ρήμα *φεύγω* όμως έχει και άλλες σημασίες, ιδιαίτερα τη σημασία «δικάζομαι ως κατηγορούμενος» ή «δραπετεύω αυτόβουλα αποφεύγοντας τη δίκη». Θέλω να αποδείξω ότι το ρήμα *φεύγω* ερμηνεύεται από μερικούς ερευνητές λανθασμένα ως «εξορίζομαι», εκεί όπου πρέπει να ερμηνευθεί ως «κατηγορούμαι» ή «δραπετεύω αυτόβουλα».

Στον Ανδοκίδη Ι, 78-79 υπάρχει το ψήφισμα του Πατροκλείδη. Το ψήφισμα αυτό ψήφισε ο δήμος στο 405/4 π.Χ., δηλαδή προς το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, για να δώσει αμνηστία στους *ἀτίμους* με σκοπό την από κοινού αντιμετώπιση των Λακεδαιμονίων. Αναφέρεται ότι η αμνηστία αυτή μοιάζει με εκείνη που ψηφίστηκε την παραμονή του Περσικού Πολέμου. Έτσι μέσα στο ψήφισμα του Πατροκλείδη αναφέρεται ο νόμος αμνηστίας που αποφάσισαν οι Αθηναίοι για να ενωθούν οι Αθηναίοι πολίτες εναντίον της εισβολής των Περσών. Το κείμενο σχετικά με τον νόμο αυτό είναι το εξής:

Πατροκλείδης εἶπεν. Ἐπειδὴ ἐψηφίσαντο Ἀθηναῖοι τὴν ἄδειαν περὶ <τῶν ἀτίμων καὶ> τῶν ὀφειλόντων, ὥστε λέγειν ἐξεῖναι καὶ ἐπιψηφίζειν, ψηφίσασθαι τὸν δῆμον ταῦτ' ἅπερ ὅτε ἦν τὰ Μηδικά, καὶ συνήνεγκεν Ἀθηναίοις ἐπὶ τὸ ἄμεινον. ... Ἰ ... πλὴν ὅποσα ἐν στήλαις γέγραπται τῶν μὴ ἐνθάδε μεινάντων, ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου ἢ τῶν ἐφετῶν ἢ ἐκ πρυτανείου ἢ Δελφινίου καταδικασθεῖσιν [ἢ] ὑπὸ τῶν βασιλέων [ἢ] ἐπὶ φόνῳ τίς ἐστι φυγὴ ἢ θάνατος κατεγνώσθη ἢ σφαγεῦσιν ἢ τυράννοις. (Ανδοκίδ. Ι, 77-78).

Ο Ανδοκίδης (Ι, 80) εξηγεί ότι από το ψήφισμα του Πατροκλείδη οι *ἀτίμοι* έγιναν *ἐπίτιμοι*, ενώ οι *φεύγοντες* εξαιρέθηκαν από την αμνηστία. Δη-

λαδή ο Ανδοκίδης ονομάζει αυτούς που αναφέρονται στην αμνηστία ως *ἀτίμους* και εκείνους που εξαιρούνται ως *φεύγοντας*. Στη συνέχεια όταν πραγματοποιήθηκε η ειρήνη μεταξύ των Λακεδαιμονίων και των Αθηναίων, επιτράπηκε και οι *φεύγοντες* να επιστρέψουν στην πατρίδα. Σύμφωνα με τον Ανδοκίδα (I, 107), και στη διάρκεια της εισβολής των Περσών οι Αθηναίοι δίνοντας αμνηστία στους ατίμους τους έκαναν επιτίμους και επέτρεψαν και στους *φεύγοντες* να επιστρέψουν στην πατρίδα.

Πριν από μερικά χρόνια ο Hansen, με βάση τα παραπάνω αναφερόμενα κείμενα του Ανδοκίδα, υποστήριξε ότι οι *ἄτιμοι* είναι αυτοί που έχασαν το δικαίωμα του πολίτη αλλά διέμειναν στην Αττική, ενώ οι *φεύγοντες* είναι εκείνοι που εξορίστηκαν και εγκατέλειψαν την πατρίδα¹. Ο Hansen θεώρησε ότι στην κλασική εποχή η *ἀτιμία* σήμαινε μόνο την απώλεια του δικαιώματος του πολίτη και δεν αναφερόταν στην εξορία ή στην απώλεια της προστασίας του νόμου. Ο ίδιος όμως υπέθεσε ότι στην παλαιότερη εποχή (του Σόλωνος και του Πεισιστράτου) η σημασία της *ἀτιμίας* αναφερόταν στην εξορία και στην απώλεια της προστασίας του νόμου (δηλ. ο *ἄτιμος* ήταν *ἐπικεκηρυγμένος*), και ότι στην μεταγενέστερη εποχή άλλαξε η σημασία της και έγινε πιο μετριοπαθής και σήμαινε μόνο την απώλεια του δικαιώματος του πολίτη². Ο Hansen χρονολόγησε την αλλαγή αυτή γύρω στο 510 π.Χ.³.

1. M. H. HANSEN. *Apagoge, Endeixis and ephesis against kakourgoi, atimoi and pheugontes*. Odense U. Class. Studies, v. VIII (Odense, 1976), σσ. 75-82, ιδιαίτ. 78-81, 86. Όμοια άποψη έχουν και οι συγγραφείς: S. SWOBODA, «Arthmios von Zeleia», *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen*, 16, 1(1893), 49-68 και «Beitraege zur griechischer Rechtsgeschichte», *Z. Sav.* 24 (1905), 163; G. BUSOLT-H. SWOBODA, *Griechische Geschichte* (München, 1920/6), σσ. 230-3; E. RUSCHENBUSCH, *Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts*, Graezistische Abhandlungen IV (Köln, 1968), passim; M. OSTWALD, «The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion», *TAPhA*, 86 (1955), 103-28.

2. M. H. HANSEN, *ibidem* σσ. 75-82, ιδιαίτ. 78-81.

3. Υπάρχουν διάφορες απόψεις για την χρονολογία της αλλαγής της σημασίας της ατιμίας. Ο S. Swoboda την χρονολόγησε στην εποχή πριν από τον Σόλωνα, διότι ο ίδιος θεώρησε ότι, στο νόμο αντι-ουδετερότητας της εποχής του Σόλωνος που αναφέρεται στην *Αθηναίων Πολιτεία* (8, 5), η λέξη *ἀτιμία* χρησιμοποιήθηκε με τη σημασία απώλεια του δικαιώματος του πολίτη. Ο E. Ruschenbusch όμως τοποθέτησε την αλλαγή της σημασίας σε πιο μεταγενέστερη εποχή, μετά από το 460 π.Χ. Σύμφωνα με τον Ruschenbusch, στην έκφραση *ἄτιμος και πολέμιος* μέσα στο ψήφισμα του Αρθμίου από τη Ζήλεια γύρω στο 460 π.Χ. ο *ἄτιμος* αναφέρεται ακόμη στον εξοριζόμενο. Ενώ ο Hansen χρονολόγησε την αλλαγή αυτή γύρω στο 510 π.Χ., δηλαδή μετά την καταστροφή της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών. Και αυτό γιατί ο ίδιος θεώρησε ότι στο νόμο της αντι-ουδετερότητας και στο νόμο της αμνηστίας της εποχής του Σόλωνος, και στο νόμο αντι-τυραννίδας της εποχής της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών κ.ά., η *ἀτιμία* χρησιμοποιήθηκε με τη σημασία της εξορίας, ενώ στο νόμο αμνηστίας που ψη-

Από την άλλη πλευρά, ο Hansen ισχυρίστηκε ότι η λέξη *ἀτιμία* με την παλαιότερη σημασία παρέμεινε ακόμη και στον 4ο π.Χ. αι. στους νόμους που προέρχονται από την παλαιότερη εποχή, οι οποίοι αναφέρονται στην ανθρωποκτονία (Δημ. 23, 62) και στην δωροληψία (Δημ. 21, 113)¹. Στον νόμο του Δημ. 23, 62 φαίνεται το ότι όχι μόνο ο ανθρωποκτόνος αλλά και η περιουσία του (τὰ ἐκείνου) μπορεί να υποστεί τις συνέπειες της *ἀτιμίας*. Επίσης στον νόμο του Δημ. 23, 44 (βλ. παρακάτω), αναφέρεται η περίπτωση του ανθρωποκτόνου που εξορίστηκε, αλλά το δικαίωμα για την περιουσία του διατηρήθηκε («ὧν τὰ χρήματα ἐπίτιμα»)². Βασιζόμενος σε αυτές τις δύο μαρτυρίες (Δημ. 23, 44 και 23, 62) ο Hansen συμπέρανε ότι ο ανθρωποκτόνος που ήταν άτιμος εξοριζόταν.

Έτσι ο Hansen, μολονότι θεώρησε ότι η σημασία της *ἀτιμίας* άλλαξε στην μεταγενέστερη εποχή, αναγνώρισε ότι σε μερικούς νόμους οι οποίοι προέρχονται από την παλαιότερη εποχή, παρουσιάζεται η παλαιότερη σημασία της *ἀτιμίας* ως εξορία και απώλεια της προστασίας του νόμου. Παρόλα αυτά ο Hansen υπέθεσε ότι η ποινή της *ἀτιμίας* σ' αυτούς τους νόμους δεν εφαρμόζόταν πραγματικά στην εξορία, αλλά μόνο στην απώλεια του πολιτικού δικαιώματος³. Και αυτό γιατί η ποινή της *ἀτιμίας* στον 4ο αι. δεν υπερέβαινε συνήθως την απώλεια του πολιτικού δικαιώματος.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Hansen, μολονότι ισχυρίστηκε ότι η σημασία της *ἀτιμίας* άλλαξε και έγινε πιο μετριοπαθής, αναγνωρίζει ότι και

φίσηκε στην παραμονή του Περσικού Πολέμου η *ἀτιμία* δεν αναφέρεται στην εξορία, αλλά απλά στην απώλεια του πολιτικού δικαιώματος. Σχετικά με το ψήφισμα του Αρθμίου από την Ζήλεια γύρω στο 460 π.Χ., ο Hansen ισχυρίστηκε ότι η λέξη «ἀτιμος» στο ψήφισμα αυτό δεν σημαίνει μόνη της εξοριζόμενο αλλά μαζί με την λέξη «πολέμιος», και ότι ο άτιμος αναφέρεται μόνο σ' αυτούς που έχασαν τα προνόμια του πολιτικού δικαιώματος.

1. M. H. HANSEN, *ibidem* σ. 80 κ.εξ.

2. M. H. HANSEN, *ibidem* σ. 80 κ.εξ. Ο Hansen υποστήριξε ότι οι «ἐξεληλυθότες» που αναφέρονται στο νόμο αυτό δείχνουν ότι στην πράξη και κατά τον 4ο αι. η παραδοσιακή σημασία της *ἀτιμίας* παρέμεινε στο νόμο ο οποίος παραδίδεται από την παλαιότερη εποχή. Δηλαδή ο νόμος μαρτυρεί ότι ο *ἀτιμος* εξορίστηκε.

3. Ο Hansen έδειξε ως ένα παράδειγμα γι' αυτό το ότι στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* ο συγγραφέας παρεξήγησε τη σημασία της ατιμίας στον νόμο της αντι-τυραννίδας στην εποχή της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών. Και αυτό γιατί ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο νόμος της αντι-τυραννίδας ήταν μετριοπαθής. Σύμφωνα με τον Hansen, στην πραγματικότητα όμως ο νόμος της αντι-τυραννίδας δεν επρόκειτο να ήταν μετριοπαθής, επειδή η ατιμία στον νόμο αυτό αναφέρεται στην εξορία και απώλεια της προστασίας του νόμου. Ο συγγραφέας της *Ἀθηναίων Πολιτείας* όμως παρεξήγησε την σημασία της ατιμίας ως απώλεια του πολιτικού δικαιώματος, επειδή αυτή η σημασία της ατιμίας χρησιμοποιούνταν γενικά στον 4ο αι.

στην μεταγενέστερη εποχή παρέμειναν οι νόμοι στους οποίους η *ἀτιμία* σήμαινε εξορία και απώλεια της προστασίας του νόμου. Από την άλλη πλευρά, ο U. E. Paoli¹ και A. R. W. Harrison² θεώρησαν ότι υπήρχαν δύο είδη *ἀτιμίας* στην κλασική εποχή, δηλαδή κανονική *ἀτιμία* (*atimia nomale*) και ιδιαίτερη *ἀτιμία* (*atimia proscritta*). Σύμφωνα με τους ίδιους, η κανονική *ἀτιμία* αναφέρεται στην απώλεια του πολιτικού δικαιώματος, ενώ η ιδιαίτερη *ἀτιμία* στην εξορία και στην απώλεια της προστασίας του νόμου³.

Σ' αυτό το σημείο, θέλω να υποστηρίξω την άποψη ότι δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες για τη θεωρία του Hansen για την αλλαγή της σημασίας της *ἀτιμίας*. Και αυτό, γιατί, κατά τη γνώμη μου, η μαρτυρία του Ανδοκίδη I, 80 και 1, 107 δε στηρίζει την άποψη του Hansen ότι ο όρος *ἄτιμοι* αναφέρεται σ' αυτούς που διέμεναν στην πατρίδα και έχασαν μόνο το δικαίωμα του πολίτη, ενώ οι *φεύγοντες* σ' εκείνους που εξορίστηκαν από την πατρίδα. Δηλαδή στα κείμενα του Ανδοκίδη οι *φεύγοντες* δεν φαίνεται να αντιπαρατίθενται στους *ἀτίμους*. Επίσης δεν βασίζεται η θεωρία του Hansen σε σαφείς μαρτυρίες ότι η *ἀτιμία* σε μερικούς νόμους στον 4ο αι., παρόλο που σήμαινε εξορία, εφαρμοζόταν πραγματικά πιο ήπια στην απώλεια του πολιτικού δικαιώματος.

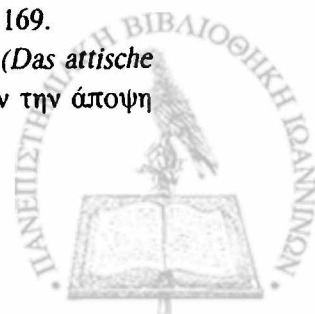
II. Η σημασία του *φεύγω* ως «κατηγορούμαι»

Ο Hansen θεώρησε ότι οι *ἄτιμοι* που αναφέρονται στον Ανδοκίδη I, 80 και 1, 107 είναι αυτοί που έχασαν το δικαίωμα του πολίτη, αλλά διέμεναν στην Αττική. Και αυτό γιατί ο ίδιος σκέφτηκε ότι οι *ἄτιμοι* στα κείμενα αυτά έρχονται σε αντίθεση με τους *φεύγοντες*. Θεωρώ όμως ότι στο νόμο αμνηστίας στον Ανδοκίδη I, 78-79 οι *φεύγοντες* δεν φαίνεται να έρχονται απόλυτα σε αντίθεση με τους *ἀτίμους*, αλλά ότι οι πρώτοι συμπεριλαμβάνονται στους δευτέρους. Επειδή, κατά τη γνώμη μου, αν οι *ἄτιμοι* δεν έχουν κάποια σχέση με τους *φεύγοντες*, δεν θα χρειαζόταν να γίνει ο λόγος ότι εξαιρούνται οι *φεύγοντες* από την αμνηστία η οποία αναφέρεται στους *ἀτίμους*. Σύμφωνα με τον Ανδοκίδη, οι *ἄτιμοι* σε διάφορες κατηγορίες γίνονται «επίτιμοι», ενώ εξαιρούνται οι *φεύγοντες* τα ονόματα των οποίων γράφηκαν στις στήλες. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι *φεύγοντες* ανή-

1. U. E. PAOLI, *Studi di Diritto Attico* (Firenze, 1930), σ. 307.

2. A. R. W. HARRISON, *The Law of Athens, II: Procedure* (Oxford, 1971), σ. 169.

3. Ήδη ο TH. THALHEIM (*R.E.*, s.v. *atimia kai atimos*) και ο J. H. LIPSIUS (*Das attische Recht und Rechtsverfahren*, σ. 375 και σημ. 4, σσ. 930-1 και σημ. 2) υποστήριξαν την άποψη αυτή.

κουν στους *ἀτίμους* με οποιονδήποτε τρόπο και γι' αυτό χρειάστηκε να εξαιρούνται οι *φεύγοντες* από την γενική αμνηστία για τους *ἀτίμους*¹.

Από την άλλη πλευρά, οι *φεύγοντες* μπορεί να μην αναφέρονται σ' όλους τους *φεύγοντες*. Υπάρχει η μαρτυρία στην οποία φαίνεται το ότι οι *φεύγοντες* δεν συμπεριλαμβάνουν όλους τους εξοριζόμενους. Η μαρτυρία αυτή είναι στο κείμενο του Δημ. 23, 45, το οποίο εξηγεί για το νόμο στον Δημ. 23, 44. Ο νόμος αυτός είναι ο εξής:

Ἐάν τις τινα τῶν ἀνδροφόνων τῶν ἐξεληλυθότων, ὧν τὰ χρήματα ἐπίτιμα, πέρα ὄτου ἐλαύνῃ ἢ φέρῃ ἢ ἄγῃ, τὰ ἴσα ὀφείλειν ὄσα περ ἂν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ δράσῃ.

Σχετικά με το νόμο αυτό γίνεται ο λόγος στον Δημ. 23, 45 ότι οι *φεύγοντες* διακρίνονται από τους *ἐξεληλυθότες* (δηλαδή εξοριζόμενους) οι οποίοι διατηρούν το δικαίωμα για την περιουσία τους (*ὧν τὰ χρήματα ἐπίτιμα*). Μπορούμε να πούμε ότι οι *ἐξεληλυθότες* διακρίνονται από τους *φεύγοντες* και οι *φεύγοντες* δεν εμπεριέχουν όλους τους εξοριζόμενους.

Κατά τον ίδιο τρόπο, και οι *φεύγοντες* στον Ανδοκίδη I, 80 και 107 μπορεί να μην αναφέρονται σ' όλους τους εξοριζόμενους εξαιτίας της ποινικής δίωξης. Γι' αυτό, αντίθετα από την άποψη του Hansen, δεν μπορούμε να πούμε ότι οι *φεύγοντες* αναφέρονται πάντα σ' όλους τους εξοριζόμενους. Από τους *φεύγοντες* μπορεί να εξαιρούνται τουλάχιστον οι *ἐξεληλυθότες* οι οποίοι διατηρούν το δικαίωμα για την περιουσία τους. Από αυτό πρέπει να επανεξετάσουμε την άποψη του Hansen για την διάκριση μεταξύ των *φευγόντων* και των *ατίμων*.

Από το σημείο αυτό, πρέπει να προσέξουμε ότι το ρήμα *φεύγω* έχει διάφορες σημασίες. Ιδιαίτερα σχετικά με το θέμα αυτό, μπορούμε να τονίσουμε δύο άλλες σημασίες του *φεύγω*. Η μία είναι το «απομακρύνομαι από την πατρίδα», και η άλλη είναι το «γίνομαι κατηγορούμενος» ή το «αποφεύγω τη δίκη και δραπετεύω»².

Παραδείγματα στα οποία χρησιμοποιείται το ρήμα *φεύγω* σε αντίθετη σημασία με το *διώκω*, δηλ. «κατηγορώ» είναι τα εξής:

Λυσίας, 4, 45 ...οὐκ ἔστ' αὐτοῖς μαρτυρῆσαι μὴ διομοσαμένοις περὶ τῆς αἰτίας ἧς ἐγὼ φεύγω...

Λυσίας, 10, 12 ...ὅτι ὁ διώκων, ὡς ἔκτεινε, τὸν φεύγοντα διωμόσατο;

Λυσίας, 10, 31 νῦν γὰρ διώκω <μέν> κατηγορίας, τῇ δ' αὐτῇ ψήφῳ φόνου φεύγω τοῦ πατρός...

1. Πρβ. τον νόμο αμνηστίας του Σόλωνος στον Πλούτ. *Σόλων* 19, 4.

2. H. G. LIDELL-R. SCOTT *Greek Lexicon*, s. v. *φεύγω*.

Αντιφών 5, 9 Πρώτον μὲν γὰρ κακοῦργος ἐνδεδειγμένος φόνου δίκην φεύγω, ὃ οὐδείς πώποτ' ἔπαθε τῶν ἐν τῇ γῆ ταύτῃ.

Ἄντιφών 5, 95 Ῥᾶστον δὲ τοί ἐστιν ἀνδρὸς περὶ θανάτου φεύγοντος τὰ ψευδῆ καταμαρτυρῆσαι.

Πλάτων, Απολογία, 19c μή πως ἐγὼ ὑπὸ Μελήτου τσαυτάς δίκας φύγοιμι!

Πλάτων, Πολιτεία, 405b Ἡ δοκεῖ σοι, ἦν δ' ἐγώ, τούτου αἴσχιον εἶναι τοῦτο. ὅταν τις μὴ μόνον τὸ πολὺ τοῦ βίου ἐν δικαστηρίοις φεύγων τε καὶ διώκων κατατρίβηται...

Στα παραπάνω αναφερόμενα παραδείγματα, το ρῆμα φεύγω δεν σημαίνει το «απομακρύνομαι» από την πατρίδα, αλλά το «γίνομαι κατηγορούμενος στη δίκη».

Μ' αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να προσθέτουμε και άλλα δύο σημαντικά κείμενα στα οποία το ρῆμα φεύγω, κατά τη γνώμη μου, ερμηνεύεται λανθασμένα από τους ερευνητές, και πρέπει να διορθωθεί η ερμηνεία του. Τα κείμενα είναι I.G.³ 104 (I.G.² 115) και Δημ. 23, 53. Σ' αυτά τα κείμενα οι συγγραφείς σήμερα ερμηνεύουν το ρῆμα φεύγω ως το εξορίζομαι. Το κείμενο στο I.G.³ 104, σειρ. 11 κ.ε. είναι το εξής:

καὶ ἐὰμ μὲ ἕκ [π]ρονοί[α]ς [κ]τένει τίς τινα, φεύγε[ν] δὲ
κάζεν δὲ τὸς βασιλέας αἴτιο[ν] φόν[ο] E... (17) ... E [β]ολ-
εύσαντα, τὸς δὲ ἐφέτας διαγν[ο]ν[α]ι.

Τὴν πρώτη πρόταση στο κείμενο αυτό ερμηνεύουν οι συγγραφείς ως εξής: «και αν κάποιος σκοτώσει κάποιον άλλον χωρίς πρόνοια, να εξορίζεται...»¹. Θεωρώ όμως ότι το φεύγειν στο κείμενο αυτό πρέπει να ερμηνευθεί «δικάζεται ως κατηγορούμενος». Ἐτσι η σημασία του κειμένου είναι η εξής: «Μολονότι κάποιος σκότωσε κάποιον άλλον άκων, πρέπει να γίνεται κατηγορούμενος και να δικασθεί». Η μετάφραση αυτή ταιριάζει καλύτερα στα περιεχόμενα που ακολουθούν από την παραπάνω αναφερόμενη ερμηνεία που κάνουν οι άλλοι συγγραφείς. Δηλαδή στα επόμενα περιεχόμενα αναφέρεται ότι ο βασιλιάς δικάζει αν είναι η ανθρωποκτονία φόνος ή «βούλευσις» (βοήθεια για τον φόνο), και οι εφέτες αναγνωρίζουν (;) την απόφαση του βασιλιά. Στη συνέχεια λέει ότι στην περίπτωση ανθρωποκτονίας χωρίς πρόνοια, γίνεται η σύμβαση μεταξύ του κατηγορού και του κατηγορούμενου.

1. M. GAGARIN, *Drakon and Early Athenian Homicide Law* (New Haven/ London, 1981), p. xvi; D.M. MACDOWELL, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators* (Edinburgh, 1963), σ. 119.

Όταν δεν συμβιβάζονται οι δύο αντίπαλοι, ο ανθρωποκτόνος πρόκειται να εξορισθεί. Από αυτό το περιεχόμενο μπορούμε να ξέρουμε ότι ο ανθρωποκτόνος χωρίς πρόνοια δεν εξορίζεται αμέσως και αυτόματα, αλλά πρώτα πρέπει να δικασθεί για να αναγνωρισθεί η ανθρωποκτονία αν ήταν ακούσια και πρέπει να γίνει η διαδικασία για την σύμβαση μεταξύ των δύο αντίπαλων πλευρών. Όταν κατορθώνεται η σύμβαση, δεν χρειάζεται να εξορισθεί ο κατηγορούμενος. Δηλαδή στην περίπτωση ανθρωποκτονίας χωρίς πρόνοια δεν προηγείται η εξορία, αλλά η δίκη του βασιλιά και των εφετών, και η σύμβαση μεταξύ του κατηγορούμενου και του κατηγορούμενου. Και υπάρχει βέβαια η δυνατότητα οι ανθρωποκτόνοι χωρίς πρόνοια να μην εξορίζονται. Έτσι το φεύγω στο I.G.³ 104 δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως «εξορίζομαι» αλλά ως «δικάζομαι».

Όμοια χρήση του ρήματος φεύγω βρίσκεται και στον Δημ. 23, 53 στον οποίο αναφέρονται διάφορες περιπτώσεις ακούσιας ανθρωποκτονίας. Το κείμενο είναι το εξής:

Ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων, ἢ ἐν ὁδῷ καθελῶν, ἢ ἐν πολέμῳ ἄγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπὶ ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἢ ἄν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχη, τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα.

Στη *Loeb Classical Library* ο μεταφραστής μεταφράζει το ρήμα φεύγω ως εξορίζομαι¹. Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι άκοντες ανθρωποκτόνοι δεν εξορίζονται αυτόματα, αλλά όταν δεν επιτυγχάνεται η σύμβαση μεταξύ των δύο αντίπαλων πλευρών. Γι' αυτό κατά τη γνώμη μου, πρέπει να μεταφραστεί η πρόταση αυτή ως εξής: «Στις παραπάνω αναφερόμενες (στο νόμο αυτό) περιπτώσεις ο ανθρωποκτόνος δεν χρειάζεται να δικασθεί». Δηλαδή, ο ανθρωποκτόνος, μολονότι σκότωσε άκων, κανονικά πρέπει να δικασθεί, αλλά σε ιδιαίτερες περιπτώσεις που αναφέρονται στον νόμο αυτό ο ανθρωποκτόνος δεν χρειάζεται να δικασθεί και δεν είναι υποχρεωμένος σε κάποια ποινική δίωξη ούτε στην εξορία.

Στον ίδιο λόγο του Δημ. 23, 58 ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί την λέξη φεύγον ως δικανικό όρο. Δηλαδή η φράση «τὸ φεύγον ψήφισμα» σημαίνει το ψήφισμα στη δίκη. Έτσι το ρήμα φεύγω δεν χρειάζεται να ερμηνευθεί πάντα ως εξορίζομαι.

1. J. H. VINCE. *Demosthenes III (XXI-XXVI)* (Cambridge, Mass., 1935 [ist pr.], 1978), σ. 249.

III. Ο φεύγων ως δραπέτης που απέφυγε τη δίκη.

Σύμφωνα με το νόμο για τη δίκη φόνου ο κατηγορούμενος μπορεί να αποφεύγει τη δίκη και να δραπετεύσει εγκαταλείποντας την πατρίδα. Αυτό επιτρέπεται πριν να αρχίσει η δίκη ή μετά τη δεύτερη απολογία του κατηγορούμενου, δηλαδή πριν να αρχίσει ο τρίτος και τελευταίος λόγος των δυο αντιπάλων¹. Αν θέλει ο κατηγορούμενος, μπορεί να δραπετεύσει πριν από τη δικαστική απόφαση. Όταν ο κατηγορούμενος δραπετεύει, τότε και οι δικαστές φυσικά απαλλάσσονται από την υποχρέωση να δικάσουν και να τιμωρήσουν τον έναν από τους δύο αντίπαλους.

Όταν αποφύγει ο κατηγορούμενος αυτόβουλα τη δίκη, αυτός γίνεται αιώνια φεύγων με τη σημασία ότι ο ίδιος είναι κατηγορούμενος ακόμη και δεν δικάστηκε. Αυτός δεν είναι ίδιος με εκείνον που εξορίστηκε σύμφωνα με τη δικαστική απόφαση. Καλύτερα να ονομάσουμε τον πρώτο ως δραπέτη και τον δεύτερο εξοριζόμενο.

Σχετικά με το σημείο αυτό, ο Πλάτων αναφέρει τον φεύγοντα ο οποίος, μολονότι δικάστηκε από το δικαστήριο, δραπέτευσε και εγκατέλειψε την πατρίδα. Το κείμενο αυτό είναι το εξής: (Νόμοι 871 D-E): *Φυγών δέ και μὴ θέλησας κρίσιν ὑποσχεῖν φευγέτω ἀειφυγίαν· ἐὰν δέ τις ἐπιβῆ τούτων τῆς τοῦ φονευθέντου χώρας, ὁ προστυχὼν πρῶτος τῶν οἰκείων τοῦ ἀποθανόντος ἢ καὶ τῶν πολιτῶν ἀνατὶ κτεινέτω ἢ δήσας τοῖς ἄρχουσι τῶν τὴν δίκην κρινάντων κτεῖναι παραδότη.*

IV. Οι φεύγοντες στο νόμο αμνηστίας

Ο Ανδοκίδης I, 80 και I, 107 ονομάζει αυτούς που εξαιρέθηκαν από την αμνηστία φεύγοντες. Σύμφωνα με τον νόμο αμνηστίας του Ανδοκίδη I, 78 σ' αυτούς που εξαιρέθηκαν από την αμνηστία συμπεριλαμβάνονται και εκείνοι που καταδικάστηκαν σε θάνατο αλλά εγκατέλειψαν την πατρίδα πριν από την εκτέλεση της απόφασης του δικαστηρίου (...ἀπόσα ἐν στήλαις γέγραπται τῶν μὴ ἐνθάδε μεινάντων. ... ἢ θάνατος κατεγνώσθη...). Αυτοί δεν είναι εξοριζόμενοι με την απόφαση της δίκης. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι φεύγοντες οι οποίοι αναφέρονται στον Ανδοκίδη I, 80 και I, 107 συμπεριλαμβάνουν τους δραπέτες οι οποίοι αυτόβουλα απέφυγαν τη δίκη ή δραπέτευσαν πριν από την εκτέλεση της απόφασης της δίκης. Ο όρος φεύγοντες αναφέρεται όχι μόνο στους εξοριζόμενους από την δικαστική απόφαση, αλλά και σε κείνους που εγκατέλειψαν αυτόβουλα την πατρίδα.

Σ' αυτό το σημείο αναφέρουμε το κείμενο του Δημ. 23, 45 στο οποίο,

1. Βλ. Αντιφών 5, 13.

όπως αναφέραμε παραπάνω, η έννοια *φεύγοντες* δεν συμπεριλαμβάνει όλα τα είδη εξοριζομένων, αλλά εξαιρούνται οι αποδημούντες που διατηρούν το δικαίωμα για την περιουσία τους, δηλαδή *ἐξεληλυθότες ὧν τὰ χρήματα ἐπίτιμα*.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ανδοκίδη I, 78, αυτοί που εξαιρούνται από την αμνηστία είναι μόνο εκείνοι, τα ονόματα των οποίων γράφηκαν στις στήλες. Δεν μπορούμε να πούμε ότι όλα τα ονόματα των εξοριζομένων γράφηκαν στις στήλες. Γι' αυτό οι *φεύγοντες* στον Ανδοκίδη I, 80 και I, 107 μπορεί να μην αναφέρονται σε όλους τους εξοριζόμενους, αλλά μόνο σε ένα μέρος τους, τα ονόματα των οποίων γράφηκαν στις στήλες. Έτσι οι *φεύγοντες* στα κείμενα του Ανδοκίδη δεν μπορεί να ταυτίζονται με όλους τους εξοριζόμενους.

V. Συμπεράσματα

Στο Ψήφισμα του Πατροκλείδη στον Ανδοκίδη I, 78-79 αναφέρεται ότι η αμνηστία του 405/4 μοιάζει με εκείνη στην παραμονή του Περσικού Πολέμου. Σχετικά με τον νόμο αμνηστίας ο Ανδοκίδης (I, 80) εξηγεί ότι οι *ἄτιμοι* γίνονται *ἐπίτιμοι*, ενώ ότι οι *φεύγοντες* εξαιρούνται από την αμνηστία. Στη συνέχεια ο Ανδοκίδης στο I, 80, και I, 107 λέει ότι αργότερα και οι *φεύγοντες* επιτράπηκε να επιστρέψουν στην πατρίδα.

Ο Hansen, με βάση τα κείμενα αυτά, υποστήριξε ότι οι *ἄτιμοι* είναι αυτοί που έχασαν το δικαίωμα του πολίτη αλλά διέμειναν στην Αττική, και ότι οι *φεύγοντες* είναι εκείνοι που εγκατέλειψαν την πατρίδα. Έτσι ο Hansen θεώρησε ότι στην κλασική εποχή η *ἀτιμία* σημαίνει μόνο την απώλεια του δικαιώματος του πολίτη και δεν αναφέρεται στην εξορία ή στην απώλεια προστασίας του νόμου. Επιπλέον ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι στην παλαιότερη εποχή η σημασία της *ἀτιμίας* αναφερόταν στην εξορία και στην απώλεια του δικαιώματος του πολίτη, ενώ ότι στην μεταγενέστερη εποχή άλλαξε η σημασία και έγινε πιο μετριοπαθής και σήμανε μόνο την απώλεια του δικαιώματος του πολίτη.

Προσπάθησα όμως να υποστηρίξω την άποψη ότι δεν υπάρχει επαρκής μαρτυρία για τη θεωρία του Hansen για την αλλαγή της σημασίας της *ἀτιμίας*. Η μαρτυρία του Ανδοκίδη I, 80 και I, 107 δεν υποστηρίζει την άποψη του Hansen ότι οι *ἄτιμοι* αναφέρονται σ' αυτούς που διέμειναν στην πατρίδα και έχασαν μόνο το δικαίωμα του πολίτη, ενώ οι *φεύγοντες* αναφέρονται σ' εκείνους που εξορίστηκαν από την πατρίδα. Και αυτό γιατί, κατά την άποψή μου, οι *φεύγοντες* δεν αντιπαρατίθενται προς τους *ἀτίμους* στα κείμενα του Ανδοκίδη.

Αντίθετα από την άποψη του Hansen, θεωρώ ότι από το νόμο της αμνηστίας στον Ανδοκίδη I, 78-79 οι *φεύγοντες* δεν έρχονται απόλυτα σε αντίθεση με τους *ἀτίμους*. Αν οι *ἄτιμοι* δεν έχουν κάποια σχέση με τους *φεύγοντες*, δεν θα χρειαζόταν να γίνει ο λόγος ότι εξαιρούνται οι *φεύγοντες* από την αμνηστία η οποία αναφέρεται στους *ἀτίμους*. Σύμφωνα με τον Ανδοκίδη, οι *ἄτιμοι* σε διάφορες κατηγορίες γίνονται *ἐπίτιμοι*, ενώ εξαιρούνται οι *φεύγοντες* τα ονόματα των οποίων γράφηκαν στις στήλες. Από εδώ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι *φεύγοντες* αναφέρονται στους *ἀτίμους* με οποιοδήποτε τρόπο και γι' αυτό χρειάστηκε να εξαιρούνται από την γενική αμνηστία για τους *ἀτίμους*.

Από την άλλη πλευρά υπάρχει η μαρτυρία από την οποία φαίνεται ότι μερικές φορές η έννοια *φεύγοντες* δεν συμπεριλαμβάνει όλους τους εξοριζόμενους. Η μαρτυρία αυτή είναι στον Δημ. 23, 45. Στο κείμενο αυτό αναφέρεται ότι οι *φεύγοντες* διακρίνονται από τους *ἐξεληλυθότες* οι οποίοι διατηρούν το δικαίωμα για την περιουσία τους (*ᾧν τὰ χρήματα ἐπίτιμα*). Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι και οι *φεύγοντες* στον Ανδοκίδη I, 80 ίσως να μην αναφέρονται σ' όλους τους εξοριζόμενους ή αποδημούντες εξαιτίας της ποινικής δίωξης. Από τους *φεύγοντες* μπορεί να εξαιρούνται τουλάχιστον οι *ἐξεληλυθότες* οι οποίοι διατηρούν το δικαίωμα για την περιουσία τους.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να προσέξουμε ότι το ρήμα *φεύγω* έχει διάφορες σημασίες, δηλαδή όχι μόνο του εξορίζομαι, αλλά και του κατηγορούμαι στη δίκη ή αποφεύγω αυτόβουλα τη δίκη και εγκαταλείπω την πατρίδα. Όταν αποφύγει ο κατηγορούμενος αυτόβουλα τη δίκη, αυτός γίνεται αιώνια *φεύγων* στη σημασία ότι ο ίδιος είναι κατηγορούμενος ακόμη και δεν έχει δικασθεί. Αυτός είναι διαφορετικός από εκείνον που εξορίστηκε με τη δικαστική απόφαση. Καλύτερα να χαρακτηρίσουμε τον πρώτο ως δραπετή και τον δεύτερο εξοριζόμενο.

Ο Ανδοκίδης ονομάζει αυτούς που εξαιρέθηκαν από την αμνηστία *φεύγοντες*. Σύμφωνα με τον νόμο αμνηστίας στον Ανδοκίδη I, 78, αυτοί συμπεριλαμβάνουν εκείνους που καταδικάστηκαν σε θάνατο αλλά εγκατέλειψαν την πατρίδα πριν από την εκτέλεση της απόφασης της δίκης. Αυτοί δεν είναι εξοριζόμενοι με δικαστική απόφαση. Γι' αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι *φεύγοντες* στον Ανδοκίδη I, 80 και I, 107 αναφέρονται και στους δραπετές οι οποίοι αυτόβουλα απέφυγαν τη δίκη ή δραπέτευσαν πριν από την εκτέλεση της απόφασης της δίκης. Ο όρος *φεύγοντες* δεν αναφέρεται μόνο στους εξοριζόμενους από την νομική διαδικασία, αλλά και σε εκείνους που εγκατέλειψαν αυτόβουλα την πατρίδα. Επιπλέον αυτοί που εξαιρούνται από την αμνηστία είναι μόνο εκείνοι, τα ονόματα των οποίων γράφηκαν στις στήλες. Δηλαδή οι *φεύγοντες* στον Ανδοκίδη I, 80 και I, 107 δεν αναφέρο-

νται σε όλους τους εξοριζόμενους, αλλά μόνο σε ένα μέρος τους, τα ονόματα των οποίων γράφονται στις στήλες.

Έτσι η έννοια *φεύγοντες* δεν μπορεί να ταυτισθεί με την έννοια «εξοριζόμενοι». Γι' αυτό δεν μπορούμε να καταλάβουμε τους *φεύγοντες* σε αντίθεση με την έννοια *ἄτιμοι* οι οποίοι, σύμφωνα με τον Hansen, διέμεναν στην πατρίδα και μόνο έχασαν το δικαίωμα του πολίτη. Επομένως δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη του Hansen για την διάκριση μεταξύ των φευγόντων και των ατίμων, ότι δηλαδή οι *φεύγοντες* αναφέρονται στους εξοριζόμενους, ενώ ότι οι *ἄτιμοι* σ' αυτούς οι οποίοι διέμεναν στην πατρίδα και μόνο έχασαν το δικαίωμα του πολίτη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, για την αλλαγή της έννοιας των ατίμων που υποστηρίζει ο Hansen, επίσης δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες. Τα παραπάνω αναφερόμενα κείμενα του Ανδοκίδη δεν υποστηρίζουν την άποψη του Hansen.

SUMMARY

THE *PHEUGONTES* IN ANDOKIDES I, 80 AND 107

by
Ja-Young Che

The Greek verb *pheugo* and its participle *pheugontes* equal to a noun were used in the laws concerning homicide in ancient Athens. Most scholars usually translated these words respectively; «quit one's own country as the exiled» (*pheugo*), «the exiled (*pheugontes*)». These words, however, have two other meanings: a. «become a defendant» and «the defendant, b. «to desert from one's country in order to evade trial or execution of judgement» and «the deserter». In this respect, I would like to show that a lot of scholars made errors in translating these words, thus preventing an exact understanding of homicide laws.

As an example, recently M. H. Hansen, founded on Andokides I, 80 and 107, thought that, in classical Athens, the *atimoi* is concerned to the person deprived of their citizenship, but staying in their own country. Hansen came to this conclusion, since in Andokides the *atimoi* are referred in contrast to the *pheugontes* who, according to Hansen, had been exiled and were not discovered in their homeland. In my opinion, however, the *pheugontes* in Andokides I, 80 and 107 do not include all the exiled by any means of lawful process or not, but mainly the persons who desert voluntarily from their own country in order to evade trial or execution of judgement. In other words, the word *pheugontes* does not always mean all the exiled, but sometimes means only the defendant or the deserter. Thus, even if in Andokides the *atimoi* are referred in contrast to the *pheugontes*, the *atimoi* cannot be regarded as those who remained in their homeland in spite of the loss of civic rights, which is in contrast to all the exiled. Rather, we cannot exclude the possibility that the *atimoi* also include the person who left his own country and did not remain there any more. Thus Hansen's clear division between the *pheugontes* and the *atimoi* cannot be justified absolutely. The texts in Andokides I, 80 and 107 do not seem to support his thesis.

